

SZEMLE

PARASZTNÉPÜNK MULTJÁNAK FELTÁRÁSA

MINT KÖDÖS MESSZESÉGBŐL előhőmpölygő folyó, úgy zúg felénk s ragad magával a történelem örök hullámverése. Hogy állhassuk meg helyünket a rohanó áradatban? Mikép vethessünk gátat neki s tessük termékenyítő erővé? E kínzó sorskérdésekre igazi, mély fundamentumon épült választ nem adhatunk, míg ki nem derítettük: honnan zúdult felénk az ár, mint feszítette széjjel partjait s ásta medrét mostani mélységére? Vissza kell tekintenünk a zezzugos útra, melyet az elődök jártak be, egy-egy parányi csöpp a végeláthatatlan özönlésben; a multat kell fürkészniük, ki-kiemelkedve, amennyire ember-voltunk engedi, a jelennek sodrából. A távoli, kiapadhatatlan forrásnak nem hatolhatunk mélyére; be kell érnünk azzal, hogy a folyam látható futását, nemzetsorsot tükröző útját vegyük szemügyre. Bár a mult egy-egy foszlánya ködpáraként felszáll, elillan tekintetünk elől, bőven marad, ami megfoghatóan tárul ki s mintegy új életre kél előttünk; sokszor jobban át is látjuk, mint az árral úszó egykorúak, kellő távlat híján. A medernek hol egyenes, hol kanyargó menete, az ide-oda hajladozó vonal, melyben az állam életútja majd előre lendül, majd megtorpan s visszaperdül: régmult századok homályából is előcsillan, nagy messzeségből nyomon követhető. A betorkolló patakok, erek gyarapodást tükröznek, népi feltöltődést, szellemi hatásokat, melyek csakhamar elvegyülnek az áradatban: a folyam ismét eggyé forr, s attól fogva minden csöppje egybetartozik megint. Ami különválik s a közös sorsból, életadó folytonosságból kiszakítja magát: előbb-utóbb vadvíz, posvány, holtmeder lesz, hanyatló korszakok s nemzeti katasztrófák szimbólumaképpen. Ám a pangás sekélyes szakasza vagy méltósággteljes hőmpölygés ünnepi ritmusa után néha újból rakoncátlan özönné szilajodik az ár; ilyenkor, nagy nekibuzdulások, forrongó válság évadján sűrűbben támad s magasabbra csap a sok egymást váltogató zúgó-zajló hullámfodor: sorsformáló egyéni tettek, politikai és hadiesemények megannyi egymásbasimuló láncszeme.

Csoda-e, ha a történetírás, Thukydidestől kezdve Rankéig s még rajta is túl, a történet örök folyamának e messzeccsillanó vonásait vetette papírra, a politikai fejlődés jelenségeit ragadta ki az emberi sors sokágú szövetségéből? Államalakulás és fejlődés, diplomáciai kapcsolatok és háborús vetélkedések: ezek alkotják a történet legszembetűnőbb elemeit, belőlük adódik az a kézzelfogható, szinte megtapintható külső keret, melyben az egyes nemzetek benső életfolyamata lejátszódik. E belső: társadalmi, gazdasági, szellemi fejlődés kontúrjai viszont csak néha-néha bontakoznak ki a fürkésző szem előtt közvetlen élességgel; a felszínen morajló habok múltó fénytörése, ideig való játéka mögül csak döntő fordulópontokon, nagy megrázkódtatások idején törnek elő, kavargó örvénylésben, a történet folyamának addig rejtett, mély áramlatai. Különbösen síma, zajtalan, szinte észrevétlen a futásuk, mintha a történet magával ragadó sodra nem is belőlük tevődne egybe folytonos, lebírhatatlan erővé.

A PARASZTSAGTÖRTÉNET SAJÁTOS TERMÉSZETE

VAJJON MI AZ OKA ANNAK, hogy míg a politikai élet hullámzása messze hallatja zúgását, mindaz, ami a csillogó felszín alatt rejtőzik: a belső, kivált a társadalmi és gazdasági fejlődés mély árama szemnek-fülnek oly kevéssé érzékelhető s alig hagy kézzelfogható nyomot maga után? Semmi kétség: e feltűnő különbségben döntő része van egyfelől a politikai, másfelől a társadalmi-gazdasági fejlődés, a két ellenpólus sajátos természetének. Az emberi mult valamennyi területe közül a politikai történet (s vele együtt az irodalom-, művészet-, egyház- és eszmetörténet) az, ahol az egyéniségnek mint történelmi tényezőnek a legnagyobb a szerepe. A népek, államok külső története, békés érintkezések és hadiesemények alakulása nagy mértékben függ egy-egy kimagasló individuum: uralkodó, államférfi, hadvezér teremtő és kisugárzó erejétől. Már az anyagi művelődés mezején jóval szűkebb térre szorul az egyéni iniciativa jelentősége: a történetnek itt a közösség, a nép széles rétege a legfőbb hordozója; a társadalomtörténet meg egyenesen e kollektívumot vallja vizsgálódása tárgyául. Az anyagi szükségletek, gazdasági folyamatok általában az egész közösségbe bocsátják gyökerüket s a kollektívum minden tagjára egyformán kiterjednek. Éppen innen ered a gazdasági s a társadalmi fejlődés benső rokonsága: bennük évszázadok morzsolódnak le anélkül, hogy a politikai történet hőseihez hasonló sorsformáló egyéniségek lépnének elő, s hatásuk, mozgató erejük jobbra akkor is szerényebb. A gazdasági életben a szociális momentum van a hangsúly, a fejlődés ritkán kapcsolódik szembeszökően valamely egyénhez, tethöz, eseményhez. A társadalom mindenkor alakulása, a benne élő képzetek és értékelések minden időben irányító hatással voltak a gazdasági tevékenységre, a különféle kollektív képletek alkották a gazdasági élet munkaszervezeteit, ezek alakították ki apránként s hagyományozták nemzedékről-nemzedékre a különböző üzemformákat és munkamódszereket. Viszont a társadalmi életben is szembetűnő az ökonomikus tényező döntő szerepe: a szociális rétegződés végső elemzésben az anyagi javak eloszlásán alapul. A megélhetés, a létnek gazdasági eszközökkel való biztosítása az emberiség nagy tömegeinek közös gondja volt mindenkor; a társadalom alsó rétegeibe tartozó egyszerű embernek letűnt korokban is a gazdasági tevékenység, a kenyérgyártás alkotta legfőbb, szinte egész életét kitöltő gondját, egyforma kényszerítő erővel jelentkező problémáját. Ökonómikum és szociális elem: oly szorosan egybetartoztak az egész emberi mult folyamán, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet – a történelmi birodalmánál a politikai történet mezejével átellenes szektorán – szinte egy és ugyanazon fejlődéssor két egybetartozó profiljának tűnik fel.

Gazdaság- és társadalomtörténetnek e benső kapcsolata nemcsak azzal jár, hogy a két Studium csupán együttesen művelhető igazán – letűnt társadalmak életének megismeréséhez a gazdasági fejlődés feltárásán keresztül vezet a legjárhatóbb út –, hanem egyszersmind fokozott hangsúlyt ad a kettejükben közös kollektív momentumnak. A történelmi és sajátos területén nem téveszthetjük szem elől a tömeglélektan tanítását, hogy a közösségek élete sokkal nagyobb szabályosságot mutat, mint az egyéneké, benne kezdettől fogva elhatározó szerep jut az egyforma miliőnek s az egyetemes gazdasági szükségleteknek. A kollektívum viselkedését nem annyira racionális megfontolások, mint inkább homályos érzések, ösztönök, hagyományok irányítják, ezek pedig – az emberi lélek alapszövegéhez tartozván – sokkal egyöntetűbbek az észbeli adottságoknál. Nincs az emberi fejlődésnek olyan folyamata, mely pusztán észkokkal maradéktalanul meg lenne magyarázható; még a politikai történet eseményei sem vezethetők vissza mindenestől észbeli megfontolásokra, pedig bennük túl-

nyomó az individuális elem. Annál inkább óvakodnia kell a történészek attól, hogy a kollektív lélekhez saját értelmi funkcióinak pusztá belevetítésével közeledjék; ha valahol: a társadalomtörténetben jár igazán vesztéllyel az eseménysorok mindenáron individualizáló-racionalisztikus alapon való magyarázatása. Mint ahogy a multszázadi liberalizmus hidegen okszerű individualizmusa értetlen idegenséggel állt szemben a paraszttársadalom tradicionális közösségi intézményeivel – történeti síkon, a mély szokásszerűségben gyökerező szociális-gazdasági fejlődésről úgy adhat torz képet valamely hasonló szemlélet, melynek tükrében ez a szerves, növény-szerű kibontakozás tudatos tervezetés, célratörő számítás logikus eredményének tűnik fel. Az igazi társadalomtörténetnek éppen az ad roppant jelentőséget, hogy a politikai történet gyakori célszerűségi szempontjával, egyoldalúan racionális okfejtésével szemben rámutat a história mélyen lappangó irracionális erőkre, világosságot derít a spontán fejlődés, az organikus növekedés alapvető fontosságára az emberiség életében.

S HA MINDEZT ELMONDHATJUK a társadalom- és gazdaságtörténetről általában, annál inkább áll az parasztnépünk szűkebb körére nézve. Képzeltető-e mélyebb, szervezesebb emberi közösség a falu keretébe ágyazott jobbágytársadalomnál, mely minden gyökérszálával a földbe kapaszkodik, annak kimeríthetetlen mélységeiből szívja magába az életerőt? Hol van ettől a meleg, életteli emberi kölcsönöségtől a szociológia elvont, alakatlan csoport-fogalma vagy a mai városi „proletariátus” szélfúttá hordalék módján egybeverődő tömege? Mint bensőséges családi tűzhely, úgy forrasztotta egyé a falu népét a közösségi élet: magába ölelte az egész embert minden életnyilvánulásában, igényt tartott teljes munkarejére, de ugyanakkor a megélhetést is biztosította számára. Föld és települési szolidaritás: a természettel, organikus étellel való teljes, állandó kölcsönhatás s az egymásért való kollektív erőfeszítés, szoros egybefogózkodás, e kettő óvta meg a falu népét attól, hogy nyers hatalmi törekvések vagy számító gazdasági érdekek könnyű zsákmánya legyen. Évszázadok viharain át, községgé: igazi közösséggé kovácsolódva, olyan hűséggel tapadt a röghöz, mintha tudta volna: nemcsak ő nyer benne időtlen támaszt, a társadalom legalsó s éppen ezért alaprétege, melyen az egész ország épül – hanem ugyanakkor maga is erőt sugároz: féltő ragaszkodásával a földet, éltető kincsét tartja meg nemzetének.

Hűség és megtartó erő; egyazon lelki magatartás két Janus-arca, olyan jellemvonások, melyek mindvégig integráns alkotó elemei maradtak a faluközösségnek. Aki valaha is lebocsátkozott a történet mély áramába, láthatta: milyen híven őrzi a parasztság a felső, úri rend köréből alászállt kulturjavakat, mialatt cserében népi erejével, leghasználhatóbb fiainak testével-lelkével táplálja a magasabb rétegeket. A megélvőnek megőrzése, nemzedékről-nemzedékre örökítése: ez tette a falu népét minden időben a nemzeti lét rendíthetetlen alapjává. Odafönn zúghatott a történelem viharja, megindulhatott a világ, táncolhattak a forgandó események hullámai – lenn a mélyben a parasztközösség mozdíthatlan szívóssággal öröködött intézményein s élte ősei hagyományát. Míg a külső történésben jobbára szinguláris, egyedi tények váltogatták egymást, kiszámíthatatlan, vissza nem térő események tevődtek össze mozgalmal valósságorrá: a paraszttársadalom életét nagy állandóság, konzervatív vonás, a szokásszerűnek, intézményesnek uralma jellemezte mindenkor. Lehetett politikai eseményeké a felső, vezetők szolam a történelem orkeszterében, teltté, zengővé a parasztság sorsának mélyen rezdülő akkordjai tették: lenn, a nép életében, mintegy continuo-ként, folyton visszatérő folyamatok, közös, mélységesen emberi vonások adták az örök alaphangot.

Ez a feltűnő állandóság egyszersmind nagyobb egyformaságot is jelent: szemben a politikai fejlődés labilis jellegével, a falusi nép társadalmi-gazdasági élete törésektől, elhajlásoktól kevéssé zavart, konstans, folytonos vonalat mutat. Kirívó jelenség, váratlan fordulat itt ritkán adódik, nem torlódnak egymásra új és új események, a meglevőnek, megszokottnak nagy a tehetetlenségi nyomatéka. Ami mozgás mutatkozik, az látszólag többnyire fölülről indul ki, a közvetlen lökőerőt a politika hullámlzásának dinamikája adja; a falu népe, bár végső fokon sokszor elsődleges, elemi jelentőségű irányítója a külső fejleményeknek, szemre inkább csak sztatikus tényező a történelemben. Csupán akkor lesz nyíltan a felszínen is forrongó válságok gyújtópontjává, ha már a feszítőerők apránként elviselhetlenné fokozódnak: egyszersmind kilép megszokott medréből s zúgó özőnként tör át a hagyomány-emelte korlátokon. Am ez eléggé rika dolog, mert a jobbágy nép szerfölött türelmes; a fejlődés többnyire lomhán, zajtalanul mozdul előre, de akkor végiggyűrűzik az egész közösségen, mintegy állapotszerűen széles társadalmi réteget ölel magába. Nem az egyes ember: e közösségek itt a történelemben alanyai; az agrártársadalom multja nem ismer hősokeket, mint a politikai történelemben. Nem dicső vitézi tettekből, nem is fényes szellemi teljesítményekből tevődik össze a paraszti élet: az egyszerűnek, csöndesnek, munkás hétköznapiaknak birodalma az. De csak attól lehet idegen ez a minden póztól és hangoskodástól mentes világ, akit elkápráztatott a politikai történelemben hőseinek ragyogása, s mögöttük nem látja meg az egyszerű átlagember félhomályba vesző dolgos alakját.

Ne rösteljünk tehát leszállni a politikai történelemben csúcsairól a falu egyszerű népe közé! Igaz, a kutatás itt nem tartogat számunkra tündöklő, nagyszerű látványt, csupán mindennapos küzdelem, csöndes életfolyamatok igénytelen képe tárul elénk; de az egész nemzet sorsa épül e hallgatag munkán. S a történelmi ábrázolás is éppen azért lesz közvetlenné, természetessé, úgy kap kellő szemléletességet, ha, túl a hatalom birtokosain, a „szegénység” sorsába is belemélyedünk. A politikai történelemben úgyis többnyire kothurnusban járhatja s mindegyre díszes köntösbe öltözteti hőssé magasztosított szereplőit, méltóságteljes, szoborszerű alakot farag belőlük, mely ünnepi, hivatalos pózban áll elénk s mindig megfontoltan, komoly és patétikus gesztusokkal cselekszik; e „monumentális történelemben” (Nietzsche) magasztos és mereven ünnepélyes formái mögül éppen a mélyben áramló élet lüktetése sikkad el. Az igazán emberit csak az hozhatja hozzánk közel, a történelemben csak az töltheti meg életszerűséggel, ha a nagy egyéniségek messziről szembeötlő tettein túl az egyszerű nép, a parasztközösség feltűnése nélkül lemorzsolódó csöndes hétköznapijaira is felfigyelünk.

Nincsen benne semmi meglepő, ha sok historikus figyelmét ma is lenyűgözi a történelemben felszínén játszó hullámok fénytörése és harsogása, s nem veszi a fáradságot magának, hogy mögöttük tekintve, a fejlődés alig áttetsző, zajtalanul tovasikló mély áramába bocsátkozzék. A külső történelemben kutatása gyakran aránylag könnyűszerrel gyors és nagy visszhangot keltő eredménnyel jár, hiszen a politikai fejlődés többnyire jól szembevető, individuális események sorozatából tevődik össze, úgy halad előre s zökken vissza, feltűnő, nagy lépésekkel. Ezzel szemben a társadalmi-gazdasági fejlődés nehezen érzékelhető tömeghatásokban, a kollektívum állandó, de végtelenül kicsiny mozgásában mutatkozik, s így a belső történelemben bűvára hosszas munkával is ritkán jut messzehangzó megállapításokra. Kivált a hagyományain, szokásszerű berendezkedésén feltűnő örökös konzervatív parasztság sorsa mutat folytonos, alig módosuló vonalat, nagy egyformaságot: apró, szinte észrevétlen változások simulnak egymásba, s csak az eredmény, a kész alakulás láttán világosodik meg a

fürkésző szem előtt, hogy új folyamat ment végbe. S nem elég, hogy e lassú, hallgatag történés csak kevéssé rögződik meg a forrásokban: a nehézségeket még fokozza, hogy az egyszerű falusi ember kifejezőkészsége csekély, s életnyilvánulásai nagyobb részben az írásbeliség közbeiktatódása nélkül zajlanak le. Önfeláldozó munka nélkül nincs parasztságtörténet: egyszer fáradhatatlan egybehordása szörványos, hézagos adatoknak, másszor egy-egy vékony fonál élesszemű kiemlézése másvonatkozású roppant aktatömegből. S mindezen felül sok megértés is kell, hogy feltáruljon előttünk mindaz, ami betölti az egyszerű nép munkás hétköznapijait – valami alázat is, megilletődöttség a kicsiny, a csöndes, az igénytelen előtt. Nem csekély kívánalmak ezek, de nélkülük bajosan ragadható meg a paraszti élet, a kollektív mélykultúra a maga teljességében. Ámtúl a fejlődés megfoghatóvá tételén, ott van még utolsónak a történelmi ábrázolás roppant feladata is. Sorsformáló, jellegzetes egyéniségeket könnyebb megjeleníteni, konkrét vonásokkal megrajzolni, mint a távoli korba illeszkedő, környezetében felolvadó szürke átlagembert. S bár a szubjektivitás itt könnyebben kiküszöbölhető, korántsem nyílik tág tere racionális magyarázatoknak, mint a politikai történetben, melynek többnyire észszerű megfontolások szerint, tudatos tervszerűséggel cselekvő individuumok a hősei; a paraszttársadalom irracionális mélységekben gyökerező s az organikus természettel folytonos kölcsönhatásban álló ösztönös közösségi élete hasonló egyszerű motivációt távolról sem tesz lehetővé.

AZ EURÓPAI TARSADALOMTÖRTÉNETÍRÁS KIALAKULÁSA

ÍME: TÚL AZ ÉRDEKLŐDÉS HIÁNYÁN s a tárgy fontosságának kései felismerésén, a kutatás és ábrázolás most vázolt nehézségei egyként részesek abban, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés, közelebbről a parasztságtörténet hosszú ideig elhanyagolt területe volt a történelmi. Ismeretes, hogy a történetírás hol politikai-dinasztikus, hol transzcendens célok szolgálatában, de mindenképp a politikai történet egyetlen dimenziójában ivelt hősmondák ködös misztikájából a tudományos rangot jelentő módszeresség és objektivitás felé. Nem annyit jelent mindez, mintha a hajdan való historiografusok ügyet sem vetettek volna a gazdasági-társadalmi jelenségekre; természeti csapásokról, inséges esztendőkről, népi megmozdulásokról hírt adtak hébe-korba a krónikások is, de csak mellékesen, kuriózumként, politikai fejlemények toldalékaképpen. Évezredek után az emberi haladás zászlóvivője: a felvilágosodás út rést elsőnek a politikai történelem addig nem is vitatott kizárólagosságán: nemcsak szekularizálja, a barokk transzcendens beállítottságától szabadítja meg a történetírást, hanem az állam egyeduralma alól is emancipálja. Az anyagi és a szellemi kultúra története egyszerre önálló értéket nyer, addig feljegyzésre nem is méltatott jelenségek fontosabbá válnak hivatalos évkönyvekben hosszadalmasan előszámláltaknál. Voltaire kimondja a döntő szót: nem hadjáratok s külpolitikai akciók adják a történés lényegét, hanem a belső igazgatás, a gazdasági s a kulturális fejlődés tényei; ezeket kell benső összefüggésük szerint analizálva előadni, nem pedig organikusban egybe nem tartozó külső eseményeket kronologikusan egymás mellé sorakoztatni. Míg azonban Voltairenél állam és kultúra más-más síkban mozog, szerves kapcsolatok nélkül, s a nép még mindig nem egyéb örök tudatlanságra és fanatizmusra kárhoztatott tömegnél – Justus Möser már felismeri a gazdasági s a politikai szervezet összefüggését, sőt a kollektív jelenségeket is kellő figyelemre méltatja. Felvilágosodás és romantika határmegyéjén, Möser a társadalomtörténet tulajdonképeni

megalapozója: a történet az ő szemében a népnek egyéni, önkényes beavatkozás számára hozzá nem férhető, öntudatlan közösségi tevékenységéből sarjad, s az így kialakuló gazdasági-társadalmi állapotok határozzák meg a politikai fejlődést. E józan mértéktartáson túlhaladva a romantika már mindenestül homályos érzéseknek, ősi tradícióknak, tudattalan irracionális alakulásoknak juttatja a főszerepet a történelem színpadán; s bár hajlandó a népben passzív tömeget látni, melyet csak felülről való gondoskodás mozdíthat előre, végső elemzésben a titokzatos „Volkgeist”-ot teszi meg a kultúra ősforrásává. Mindez azonban alig több idealisztikus spiritualizálásnál, a közösségi erők elvont kultuszánál; a népi tömegek reális szükségleteire, konkrét jelentőségére csak a XIX. sz. közepének forradalmi derítenek világosságát. Az 1848-ban kirobbanó szociális megmozdulások egyszeriben az események homlokterébe állítják a társadalom névtelen tömegeit, melyek addig csak a vékony felső rétegek közvetítésével vehettek részt az állam életében; s amint a liberális reformok nyomán a nemzet fogalma kitágul, hogy végre a népet is magába ölelje, úgy lép elő a kollektívum a történelemben is reális hatóerővé. A „dolgozók tömegei” első ízben jelennek meg a színen önálló politikai hatalom birtokában, s az ujdonsült szocializmus, hogy magának a kedvező helyzetből tőkét kovácsoljon, nem rest a jelen visszavetítésével a múltban is kimutatni s a történeti materializmus kész szkémájába ágyazni a szociális erők és anyagi tényezők döntő szerepének, politikai kihatásának vélt és valóságos bizonyítékait. A gazdasági szempontok előtérbe nyomulása sem változtat tehát azon, hogy a politikai fejlődés álljon az emberi sors magyarázatának középpontjában; s még sokkal inkább az állam, az alkotmány sorsára függesztik szemüket, nem sokat gondolva „alantas” tömegmozgalmakkal és materiális érdekekkel, a romantikát felváltó liberális történetírás képviselői. A természettudományok soha nem látott fellendülése azonban csakhamar ismét a kollektív jelenségek felé tereli a história érdeklődését. A közvéleményben gyökeret ver a hit, hogy csak az a disciplina tarthat számot a tudomány rangjára, mely természettudományos törvényszerűségek megállapítására képes; a történetírás tehát, milyen tudományos rangját mentse, a darwini evolúciós tan mintájára mindenáron törvényszerű fejlődés-elméletek felállítására törekszik. Erre a politikai történet keretei között, individuális- esetleges jellegénél fogva, természetesen vajmi kevés a lehetőség; az új, „pozitivistá” történeti irány tehát elsősorban az anyagi és a szellemi művelődés kutatására veti magát, ahol a kollektív elem túlsúlyba kerülő törvényszerűségek tekintetében több reménnyel kecsegtet. Így alakul ki a művelődéstörténet, élesen elkülönülve a politikai események tárgyalásától; benne fokozott hangsúly esik a gazdasági és társadalmi állapotok leírására, még pedig nem azzal a szándékkal, hogy megvilágosodjék: milyen hatással voltak azok a politikai fejlődésre, hanem önmagukért: a nép apolitikus életének ábrázolása önálló s szinte kizárólagos értékű történetírói feladattá válik. A pozitivistá tudósok legnagyobb része azonban korántsem jut el természettudományos törvényszerűségek megállapításáig, többnyire megreked szűkkörű specializálódásnál s az adatok rendszertelen feltárásánál. A történettudománynak ez a mozaikdarabkára való széthullása, másrészt a történelmi materializmus egyoldalú szemlélete nem maradhat sokáig reakció nélkül: megszületik a szellemtörténet. Az új irány egyfelől, az anyaggal szemben a szellem primátusát hirdeti a történet tényezői között, s e szellem dinamikus hullámzását követve, egész kulturakörökre nézve egységesen vonja meg a fejlődés korszakait; másfelől a szétforgácsolódással szemben a történet egységét s a szintetikus ábrázolás szükségét hangoztatja. Bár a szellemi tényezők kidomborítása alapján véve nem kedvezett a társadalmi-gazdasági

fejlődés kutatásának, a pozitívizmus által összehordott roppant, de széteső adattömegnek intuitív szintézisbe foglalásával, politikai és művelődéstörténet különállásának lebontásával s nagy európai összefüggések meglátásával a szellemtörténet ezen a téren is jelentős eredményeket könyvelhetett el magának.

A MAGYAR PARASZTSÁGTÖRTÉNETÍRÁS KEZDETEI

VAJJON MIKÉP REZONÁLT az európai történetírás most vázolt fejlődéséből kicsendülő indításokra a magyar történettudomány? Nincs itt terünk arra, hogy a hazai társadalomtörténet útját apróra nyomon kövessük; be kell érünk azzal, hogy a speciális parasztnépünk multjával foglalkozó fontosabb munkákról adjunk futó áttekintést. Nem részletezhetjük azt sem, hogyan kezd a politikai események felszíne mögé, a szociális jelenségekig hatolni a humanizmus nyomán fellendülő krónikairódmunk tekintete; éppen csak utalunk Heltai Gáspárra, a nép harcos szószólójára, Szamosközyre, ki népi jellemvonásokban keres történeti indítékokat, s a társadalom állapotát előszeretettel rajzolgató Szalárdira. Igazában csak a XVIII. századdal, tudományos történetírásunk megalapításának idejével kezdhetjük seregszemlénket. S mindjárt a kezdet jogos büszkeséggel és várakozással tölthet el: a magyar jobbágyság multjának első ábrázolása ugyanis jó kétszáz esztendővel ez előtt született meg, más szóval: parasztságtörténelmünk – tehát nem is a társadalomhistoria általában, hanem mindjárt annak egyik specializált ága! – egyidős történettudományunkkal. Voltaire korszakalkotó történeti művei még napvilágot sem láttak, amikor az európai hírű magyar polihistor, *Bél Mátyás* már papírra veti a magyar jobbágyság kialakulásának és fejlődésének első áttekintését „De servitute Hungarica” című, sajnos, mindmáig kiadatlan munkájában. Nincs elődje ezen a téren, akire támaszkodhatnék, alig van egyáltalán tudós értekezés, amit felhasználhatna. Törvényszövegeknél, krónikáknál egyéb forrás még nem áll rendelkezésére; sok helyen azért okoskodással segít magán, az adatok tátongó hézagait sűrű hipotézisekkel kell kitöltenie. De tudós buzgalma s vállalkozásának merészsége így is joggal tarthat igényt bámulatunkra, bármennyire igyekezett is megtépázni kezdeményezésének dicsőségét a hálátlan és méltánytalan utókor. (Ortvay Tivadar: *Bél Mátyás „De servitute Hungarica” c. kiadatlan kézirata*, 1868.) Lehetnek, vannak is hiányai első igazi történettudósunk munkájának; egy éppen megszülető tudományágtól nem is kívánhatjuk, hogy Pallas Athéne módjára mindjárt teljes fegyverzetben lépjen elő. Egy érdeme azonban elévülhetetlen marad: elsőnek látja meg a parasztban a történeti feldolgozásra méltó tárgyat, elsőnek mutatja ki a tudomány eszközeivel, hogy a szolgaság történeti képződmény s nem természetből való állapot, nem az isteni rend velejárója; tudós tanulmányban elsőnek hangoztatja, hogy a jobbágy is ember, s az embernek egyik legfőbb kincse a szabadság. Így lesz a nagyhírű pozsonyi lelkipásztor Európaszerte ritkaságszámba menő parasztságtörténetével is a felvilágosodás úttörőjévé Magyarországon.

Láttuk, a felvilágosodás nyugaton is csak lassankint érlelte ki magából a társadalom multjával való foglalkozást; ne csodálkozzunk hát rajta, ha *Bél* próbálkozása messze a legelső maradt, s utána félvezázadig híre sincs hasonló vállalkozásnak lassankint nekilendülő történettudományunkban. A hosszú hallgatásnak, mely még inkább kidomborítja *Bél Mátyás* elsőségét, a történeti érdeklődés lassú elmélyülésén túl bensőbb oka is van. Mint az első átfogó magyarnyelvű jobbágyságtörténet írója, K. Nagy Sándor, nem minden alap nélkül jegyezte meg: a történeti munká-

kat ekkor még jobbára nemesek írják, nemesi olvasóközönség számára: a politikai nemzet fogalmából kirekesztett jobbágyság multja még nemcsak méltatlan tárgy, hanem azzal – kivált a paraszt hajdani kedvezőbb állapotával – foglalkozni szinte szentségtörés-számba megy a megmerevedett rendiség korát élő Magyarországon. A paraszti származású Bél munkája ezért nem láthatott a maga idejében nyomdafestéket: ha megjelenik, a rendi reakció megtalálta volna a drasztikus eszközöket, hogy a „misera plebs contribuens” hivatlan prókátorába a szót beléfojtsa. *Kollár Ádám Ferenc*nek, az 1764/65-i országgyűlésen kitört vihar hőisének még ekkor, a felvilágosodás terjedésének kezdő idejében is a saját bőrén kellett tapasztalnia: mit jelent az, szembeszállni a hagyományos rendi fel fogással – pedig nem is a nemesség féltve őrzött különállásához nyult hozzá, hanem az egyházzal szemben vitatta az uralkodó jogait. Nem csoda, ha csak II. József idején lépett elő a jobbágyság történetére vonatkozó kutatásaival (*Historiae iurisque publici Regni Hungariae amoenitates*, II k. 1783), akkor is bölcsen a bécsi udvar védőpajzsa mögé húzódva. Az árpádkori vármegyeszervezet ábrázolása közben tér ki a szolganép helyzetére, anélkül, hogy a fejlődést saját koráig vezetné, s műve már csak ezért sem lehetett mozdító erejű parasztságtörténeti kezdeményezés. Amit mond, a nyomtatott betű erejénél fogva is kétségtelenül nagyjelentőségű, de Bél nézeteihez képest nem mutat haladást. Sőt Kollár nem is megy olyan messzire, mint az előző emberöltő nagyhírű tudósa: a szabadság jelentőségét kevésbé hangoztatja, s óvakodik attól, hogy – mint elődje – Werbőczy tekintélyével perbe szálljon.

„Ma már senki sem kételkedik abban – állapítja meg –, hogy minden ember, aki természettől fogva e közös világra jön, szabad és egyenlő.” De ezt a nagyhorderejű kijelentést mindjárt lerontják a rákövetkező óvatos szavak: „Am éppoly bizonyos, hogy a teljes szolgaságot nem tiltja sem a természetjog, sem az isteni vagy emberi jog”. (139.) Így a honfoglalást követő időkben sokan lettek önként vagy kényszerből rabszolgává; csak utóbb tűnt el apránként ez a teljes szolgaság, amint a kereszténység mélyebb gyökeret vert s a szolgálattal sújtó törvények elavultak. A tatárjárás után „az eltűnő örökös rabszolgák helyére a közönségesen jobbágyoknak nevezett nem teljes, hanem időleges, szerződéses szolgák kezdtek lépni: szabad emberek, akik kezük munkáját időlegesen s bizonyos feltételekkel idegen szántóföldek művelésére kötötték le”. Országunknak e colonusait – szögezi le – az Anjou-korban, a szabad költözés s a földesúri önkénytől védő kilenced behozatalakor kezdték „a jobbágyok azaz szabadok (!) nevével nevezni”. (122, 146.)

Ha nem Kollár szájából s nem II. József önkényuralma alatt hangzanak el ez „újszerű” szavak, szerzőjük aligha menekedik meg a rendi felháborodás újabb kitörésétől. Hiszen ismeretes, milyen felzúdulás volt a válasz, még az igazán felvilágosodott Kazinczy részéről is, negyedszázaddal később, Ferenc reakciós uralma idején *Berzeviczy Gergely* „De conditione et indole rusticorum” (1809) című munkájára. Igaz, *Berzeviczy* könyvéből főként az egykorú jobbágysors rajza, s nem a rövid történeti visszapillantás talált elutasításra. De súlyosnak írja le a honfoglalást követő idők szolganépének helyzetét is, kemény, nyomasztó szolgaságukon csak a királyok törődése könnyített időnkint – állapítja meg a felvilágosodott abszolútizmus politikájának jellemző visszavetítésével. Fontosabb, amit általában mond a jobbágyról s jelentőségéről: e kényes tárgyról írva gondosan kerülni akarja a történeti részrehajlást, az emberi jogok sokat emlegetett kérdését, erővel nyugalmat parancsol magára, bár a lakosság legnagyobb részének sorsa felkorbácsolja lelkét, mint tengert a vihar. Mikor arról beszél, hogy a jobbágnép alkotja az ország igazi alap-

ját, mintha csak Tessedik Sámuelnek, a parasztság XVIII századi nagy istápolójának szavait hallanók. Berzeviczy azonban nem habozik ezt a megállapítást, túl a gyakorlati következményeken, elvszerűen, programként a történetírás elé is odaállítani: „Történetíróink – jelenti ki – nem annyira az ország, mint inkább a királyok történetét, ezek örökösödését, viszállyait, háborúit, szerzéseit s a főbb családok sorsát beszélik el. De hogy milyen volt az ország belső állapota, mik a nép jólétének vagy nyomorának okai, mint alakult a néprétegek egymáshoz való viszonya, a nemzet megélhetése s a haza alkotmányának képe, arról alig emlékeznek meg.”

A NÉP, A TÁRSADALOM SORSÁNAK ÁBRÁZOLÁSA, ez a történetíróhoz méltatlannak tekintett, jelentőség nélküli objektum, íme, egyszerre feladatként lép elő Berzeviczy sokat vitatott művében; feltűnik, hogy egyre magasabbra emelkedjék s feledésbe se merülhesse többé. Egy évtized mulva *Pfahler Károly*, a Georgikon volt jogi professzora már csodálkozik rajta, hogy a történetírók, amint nevezik magukat, gondolni is alig tudnak másra, mint a királyok történetére, s még olyan híres szerzők, mint Pray és Kelemen sem írnak egyébről. Pfahler, bár tudatában van annak, mekkora fába vágta fejszójét, mégsem habozik, szinte elönmunkálatok nélkül, belefogni a magyar jobbágyság első átfogó történetének megírásába. Maga szerényen inkább csak töredéknek nevezi „Jus georgicum” (1820) című könyvében az úrbéres viszony tárgyalásához adott történeti bevezetést; a valóságban mindmáig figyelemre sem méltatott kész feldolgozásra lelünk benne, amely külön tanulmányt érdemelne, tudós elmélyedésénél, józan mértéktartásánál, szólamoktól mentes emberiségénél fogva egyaránt. Terjedelmére mindmáig negyedik a magyar parasztság multjának összefoglalásai közül, de értékre sem alábbvaló: alaposság, látókör, kritikai érzék tekintetében az egész XIX. századon át nem akadt párja. Ma sincs tanulság nélkül, ahogy a jobbágyság keletkezését, hajdani jobb sorsát, majd lesüllyedését élénk tárja. Elsőnek figyelni meg, hogy a jobbágyság szabad és szolgarendű elemek összeolvadásából jött létre; elsőnek figyelmeztet a földesúri majorságok kialakulásának jelentőségére; s abban a józan felismerésben is csak nagysokára akadt követője, hogy jó darabig az úr házi szükségletei szabtak határt a jobbágy terheinek, s a földesúrnak azután sem lett volna sok haszna belőle, ha a végsőkig kizsarolja, tönkreteszi jobbágy népét. Semmi kétség: Pfahler tanulmánya egyike a korabeli magyar történetírás legkitűnőbb termékeinek. De figyelmet érdemel azért is, mert a felvilágosodott szellem ezúttal lép először sorompóba mélyen megalapozott történeti érvekkel a jobbágyság természettől való alávettettségének rendi axiomája ellen. Még ekkor, a reformkor küszöbén is méltánylást érdemel az a bátorság, ahogyan Pfahler pl. az 1514-iki törvényt elítéli, s általában a parasztnép hajdani jobb sorsát kendőzés nélkül feltárja nemes olvasói előtt. „Mikor – fordul befejezésül hozzájuk – elbeszéltem azoknak a polgároknak sorsát, kik a királyok nagy bőkezűségéből nektek, nemes urak, jutott földjeiteket lakják, mikor feljegyeztem az elmúlt századok tévedéseit és vétkeiket, nem vezetett irigység a ti boldog sorsotok iránt;... leginkább arra törekedtem, hogy a jobbágy hajdani képéből s a változásból, mit sok viszontagság hozott rá, világosan megértsetek: több jog jutott nektek osztályrészüln mint a hajdani földesuraknak, s ezt belátván, elégedjete meg a nektek jutott jogokkal, a jobbágyokét pedig tartásotok épségben.” (CXXXV.).

Aligha kétséges, hogy ezek a szavak elsősorban intelmet foglaltak magukban s nem csupán magyarázkodást, az író önzetlen jószándékának hangoztatását. Azzal, hogy nyíltan célzott az urak vétkeire, melyek a pa-

rasztnépet szolgálásba döntötték, a megnövekedett jobbágyterhekre s arra, hogy a jobbágyot is az ország polgárai közé kell venni, Pfahler hathatós egyengetőjévé vált a reformkornak. Mintha maga is előre látta volna, hogy eljön az idő, amikor majd megállapításai a meggyőzés erejével hatnak a rendi közvéleményre: „Nagy” (!) azaz II. Józsefnek és udódainak jobbágyvédő intézkedéseit úgy ábrázolta, mint továbbhaladást a Mária Teréziától dicsőségesen megkezdett úton. A jobbágyfelszabadítás kora nemsokára el is érkezett, de nem az uralkodó, hanem a reformkor nemzedékének jóvoltából; jellemző e tekintetben, hogy Pfahlernek nem a rendekkel, hanem a cenzurával gyült meg a baja, vélt nemességgyűlölő tendenciák miatt ez tette lehetetlenné további munkáinak megjelenését. De ekkor még a felvilágosult nemesség is elítélően nyilatkozott a jobbágy nép hajdani mozgolódásairól, bármennyire lelkesedett is egyébként II. József szándékaiért. A nagy régiséggyűjtő: *Jarikovits Miklós*, (Tudományos Gyűjtemény 1821. II.) a felvilágosodott XVIII. századnak valóságos szegényét látja a Hóra-lázadásban, ez „undok történetben” (melyről Benkő József könyve után épp akkortájt látott napvilágot Thewrewk József adatközlése s Vitán Sándor és Göttfy Borbála visszaemlékezése). Hiszen Józsefnek mint „polgári nagy Fejedelemnek” s még inkább mint „jőtevő világi Bölcsnek tulajdon szent célya volt”, hogy a „népség” sorsán könnyítsen. De jószándékát, nagylelkű kegyességét gonoszul félremagyarázta, köteles hála és „a Fejedelmi Szentséghez illő magasztalás helyett vad embertelenséggel” viszonzta a műveltség legalsó lépcsőjén elmaradott oláh nemzetnek alja. Így eshetett meg, hogy „egy bölcs kormánya alatt, a legédesebb csendességben élő és keresztény Birodalomban az ártatlan emberiség vadon – de könyörületlen – martzangoltatott”. A dühös lelkű Hórának „a nemesség és földes Úri hatalom tapodása s ki írtása... nem tsak tzéllya, de valósággal el is követett gonosz tette volt.” (73–76.). E hazug áruházzal, fertelmes és kárhuzatos cselekedetekkel szemben annál magasztosabb fényben tűnik elő gr. Sztáray Mihály szabolcsi főispánnak „tiszi igyekezete”, tiszta és nemes indulata, hazafiúi buzgalma a nemzet megmentésére. (77–78.). „Adjon a Mindenható ditső Fejedelminknek több illygyors és hív tisztviselőket! Jeles törvényeinknek s Nemesi Szabadságunknak (!) sok ilyen pártfogókat!” – vonja le a tanulságot Jankovits –, hogy bölcs vezérlésükkel „Nemzetünk Kegyes Királyaink Véd-szárnyai alatt virágozva el örökösödjön!” (86.).

A másik nagy jobbágyfelkelés, a Dózsa-lázadás ábrázolását még Széchenyi „Hitel”-ének megjelenése táján is ugyanez a felvilágosodott szellemmel átszött hagyományos rendi felfogás hatja át. „Legveszélyesb mirigye a honnyugnak a nyugtalan, por, melly a Fanatizmusz fellegrárat építő mámorától elragadva, riadalmas zajgással tépi a haza mejjét” – írja *Kovacsóczy Mihály* (Felső Magyarországi Minerva 1828), felhasználva az alkalmat nemcsak a „szabadság viszketegének”, hanem egyben a vallási fanatizmusnak ostromozására –; s hazánk „sokszor izzada illy kórságban.” Dózsa György, „ki boldog egyszerűségben tölté eddig vitéz életét”, a kereszties hadak gyülekezése láttán s Mészáros Lőrinc „ábrándozásának, boldogtalanabb s megdondolatlanabb szabadság s egyenlőség vadászásának” hatása alatt „magasban emelte fejét”; végül „a vihar elragadta, s amerre zúgott, vele kellett rohannia, erőtlen lévén egyenes ponton megállni.” Ám jött Zápolya „helyes s erős sereggel”; a megátalkodott Dózsa „emberiséget gyalázó” kegyetlen halállal végezte életét, s „temérdek pór véreben feredve” bűnhődött „fontolatlan vakmerőségéért”. Ime, ilyen kínos nyomorúságba döntötte az országot a jószándékú Bakócz „megfontolatlan vakbuzgósága”. „Az elkeseredett nemesség, felháborodva a pórság

csinjai által, ennek sorsát törvényhozással keményítette, örökös szolgálásra kárhoztatván s bosszúból minden módon csigázni kezdvén.” (1841–47.).

Mindebből azonban Dózsa mentegetése s az 1514-iki törvények kritikája pusztán egyéni vélemény; döntő s a rendekre jellemző csupán az alapfelfogás, a lázadás feltétlen elítélése. Néhány év múlva *Podhradczky József* (Tudományos Gyűjtemény 1832. II.), ismertette az 1514-iki felkelés forrásait, Verancsics nyomán felmenti Bakóczot, a rendek képviselőjét az ódium alól. A lázadás kitörését tisztára annak tulajdonítja, hogy Dózsa bosszút forralt a várt kitüntetés elmaradásáért, tehát a becsület alább való volt nála a haszonlesésnél; már pedig az érsek nem tudhatta, hogy a híres bajnokban ilyen alacsony lélek lakik. *Preyer N. János* temesvári ügyvéd ezen a ponton nem ért ugyan egyet Podhradczkyval, de népi megmozdulásról ő sem akar tudni, ő is egy ember ostobaságának tulajdonítja a „szörnyű” felkelést. Sőt annyira megy a rendek iránti loyaltásban, hogy az 1514-iki törvényekkel kapcsolatban nem áttolja kiemelni: a nemesség szép igazságérzete ekkor is, annyi fájdalmas veszteség és elszenvedett borzalom után is bizonyoságot tett magáról. Annál meglepőbb ez, mert – egyébként nem sok önállóságot mutató, sokban Pfahlert követő, de nála jóval alkalmazkodóbb – könyve (Des ungarischen Bauers fröheuer und gegenwärtiger Zustand, 1838) már az 1836-iki törvényhozás után jelent meg, s e törvényeket éppen korszakalkotónak tekinti a jobbágyság történetében.

De Preyer nem áll egyedül felfogásával: nyolc év múlva ifj. *Péczy József* költői lendületű tanulmányában (A Magyar Tudós Társaság Evkönyvei VII. 1846) tán még sajtáságosabban vegyül a rendi álláspont a reformkor diadalmas eszméi közé. Az 1573-iki horvátországi parasztlázadásról írva hangulatkelten idézi a Dózsa-felkelés „hideg borzadást keltő” emlékét, sötét színekkel festi a bosszúra s szabadságra szomjas, dolyfős és eszeveszett jobbágyokat s Gubeczet, e böszült csoport nemessgyűlölő, vad vezéréét. Velük szemben az elnyomó földesúr „mocsok nélküli férfiú” színében tűnik fel, ki nem tudni miért került villongásba jobbágyaival; a parasztok ellen vonuló sereg vezérei pedig hősök ivadécai, maguk is hősök. De győzelmük után „a bosszújában emberiséget ritkán, mérséklést soha nem ismert nemesség irtóztatóan érezteti haragját”, Gubecz, „a hont, nemzetet pusztulással fenyegető bösz merész” Dózsa kínhalálával végzi életét. E kegyetlenkedés megrovásán át a lázadás elítélése meglepő módon a reformeszmék dicsőítésébe torkollik. Isten óvjon attól, – kiált fel Péczy patétikusan –, hogy az ilyen „merény”, ez a gyászos, „minden kebelt öszverázó történet” megismétlődjék. „Hárítsd el örökre – fordul tehát a nemzethez – minden okát, alkalmát az elégületlenség –, irigység –, testvérek közötti gyűlölködésnek; törd – mit napjainkban olly dicsően, olly szívemelőleg megkezdél, mit minden, szívre (!) nemes fiad bensőkép óhajtnak, akarnak – törd minél előbb teljesen öszve a vak önzés, bosszú, tudatlanság-kovácsolta több mint háromszázados bilincseket, melyeknek szomorú maradványaiban a nem annyira bünnös, mint bűnössé tett apák ártatlan maradéka – gyermekeid egy nagy része – maga s a közjő mondatlan hátramaradásával mai napig sinlődik; oszd egyaránt kegyeidet: akkor meleg szeretettel függünk rajtad, meleg szeretettel egymáson, mindnyájan gyermekeid, mindnyájan testvérek, szabad, nem szolgáló nép, egyek érdekekben, egyek remény s félelemben, egyek szívben, lélekben és így eggyé forrva, anyai édes öledben, atyáskodó fejedelmeink gondja, szelid karmánya alatt, béke, boldogság belül, kívül fény, hatalom, régi dicsőség várakozik ránk.” (170.).

HORVÁTH MIHÁLY ÉS KÖVETŐI

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS optimizmustól duzzadó eszméje dübörög felénk e sorokból, az a lelkesítő liberális eszmény, mely a történetírás mezején már csaknem egy évtizeddel előbb kibontotta zászlaját. 1837-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán dícséretben részesült, 1841-ben pedig a nagyjutalmat nyerte el egy fiatal vidéki káplánnak, *Horváth Mihálynak* egy-egy tanulmánya: „Az ipar és kereskedés története Magyarországon” „a XVI. sz. közepéig” (1842), ill. „a három utolsó század alatt” (1840), hazánk gazdasági fejlődésének legelső s mindmáig egyetlen átfogó feldolgozása. Bár a szerző – nem sok idő múlva már a liberális nemzeti történetírás vezéralakja s a század legnagyobb hatású magyar történetírója – röviden a gazdasági jelenségek társadalmi hátterét s így a jobbágyság sorsát is felvázolja, munkája itt elsősorban bevezetőül adott elvi állásfoglalásáért érdemli meg figyelmünket. „Miután az írók a trónváltozások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagy-szerű és nem nagyszerű, de lármás események írásával elfoglalvák, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét – írja – miután azok, míg egyeseknek is bajnoki tetteiket, vagy az öldöklő csaták véres menetét, az ármány cselszövényeit, az önzés dülásait, a féktelenség vizsályait – eseményeket és tetteket, mik eltűntek, gyakran semmi következtést sem hagyva magok után, mint azon elég szomorú tanuságot: milly sikertelenül küzd nem ritkán a szellem a felforrott elemek hatalma ellen, s miként sikerül, emberiség gunyolva, a cink, az ármány, stb. – míg mondám, mind ezeknek sokszor nyomról-nyomra részletes történetét adják: a polgári élet békés foglalkodását, csak mintegy mást téve, átmenetben is alig említik? Sajátságá az embernek, hogy a rendkívüli és csillogó, a szokatlan és zajtűző, bár belérték nélküli, mindig élénkebben leköti figyelmét, mint a csöndes és lassú, de malasztos és boldogító működése az életnek. S ha valahol, e tekintetben bebizonyulva látjuk azon, nem éppen vigasztaló igazságot, hogy az emberi ész mindig inkább törekedett megörökíteni azok emlékét, kik zsarnoki hatalmat üztek fölötte, mint azokét, kik őt boldogítani, életét könnyíteni, szépíteni igyekvének.” (II. 1840, IV–V.).

Szemmel látható, mint terebélyesedik s gyűrűzik tova a politikai történetírás egyoldalúságának gondolata, melyet ilyen vonatkozásban Berzeviczy fejtett ki először. Néhány év múlva (1846) már ebben a formában tűnik elő Jászay Pálnál, a mohácsi vést követő napok nagy történetírójánál: „Nem tudom, nem ott fekszik-e a baj, hogy eddig a nemzet életét visszasugárzó történetek helyett nagyrészt csak hadak és háborúk, politikai zajongások és vallási türelmetlenségek czivódó felvonásait kapta olvasmányul a közönség. Pedig ha lombjától és attól, mi virággá teszi, megfosztod a virágot, kívánhatod-e, hogy a kórót tetszéssel fogadják?” A felismerés tehát kezd általánossá válni, nincs hiány ösztönzésben a népi élet „békés foglalkodásinak” kutatására, nem hiányzik e kutatások fontosságának felismerése sem. De vajjon hogy állunk e követelmény megvalósításával a történetírói gyakorlatban? Ismét Horváth Mihályé az érdem, hogy nem áll meg a negatívumnál, az addigi történetírás kritikájánál. „A státus üres minta marad – mondja, Wachsmuth nyomán a történetírás elméletét fejtegetve – ha benne egy lényegdús, életerővel teli néptömeg teljessége hiányzik... Azon országtörténetek, melyek csak a körül forognak, mi az udvar-, cabinet- és kormányhatóságokból foly ki, vagy azokra viszonylik, hasonlók azon utazókhöz, kik mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább hideg márványteremben uatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhókban szivőket enyhítenék, a státus kiemelése s a nép mellözése szárazságot, hústalan csontvázat szül... s nem egyéb, mint a

kamatokkal való kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni... a státus története fél és izetlen marad, ha a népélet, mely ennek veleje és lelke, nem méltányoltatik... Ellenben ha a népélet története annak minden vonatkozásaiban mint politikai egység fonatik be az ország eseményeinek és intézményeinek történetébe, akkor a státustörténet a néptörténettel összehasonlítva körülbelül úgy tűnik elő, mint egy bokros fának lombozata összevetve a rokon földben gyökerező erős, kevély törzsszel, melyből az kisudárlék... A néptűgy egyáltalán mint főjelenés, nem pedig mint a státus történetek sorsának alávetett valami, a szín elején álljon, s a státusűgye, akár föltételező, akár föltételezett legyen az, amarra viszonyíttassék.” (Athenaeum 1839.). S mindjárt nem késik „vázolatokat” köz-nyétenni a „magyar népűsűg” törűkkori történetéről – történeti munkában tudtommal ő használja előűsűr (1837) a népűsűg szűt, a német „Volks-thum” („egy nép összes physikai, erkűlcsi és szellemi lényegének bélyege”) értelmében –, a „pűrosztűly” szabad költűzűkűdésűi jogáról (Athenaeum 1839), majd az 1514-iki „pűrlűzadűsűrűl” (Tudománytűr 1841.).

E TANULMűNYOKBűL új, eddig nem hallott hang harsan felénk. A paraszt elnyomott helyzetét ecsetelve már Berzeviczy, sűt a higgadt Pfahler sem tudta teljesen magába fojtani a huműnum fel-feltűrűűrű észűsűt; amit azonban Horvűth lépten-nyomon kifejezésre juttat, jűval tűbűb ennél: határozott állűsfoglalás. Műr gazdasűgtűrténeti munkűjűbűn sűrűn emlegeti a szabadsűgűt, mely nélkül a „fűldművelűsi ipar” „nem tenyűsűzik”, „az űnkűnyű és fűkteleűsűgű vas karjűt”, „a szolgálűsűgű bilincűsűt”, a zűsűrnok fűldesűrű űnkűnyűének bűntetlen jűtűkűtűt. Műg jellemzűűbű a Dűzűsa-lűzadűsűrűl írűt tanulműnya. „A nemzetek tűrtűkűnetűben – írűja – aligha bír valami nagyobb érűvekkel s fontossűgűgűl, mint a nűposztűlyok egyműs irűntűi viszonya. Ez bű forrűsa a nemzetek életűbe legműlyebben hatű, legnyoműűsűbb kűvetkezősűű eseményeknek; ez fűltűtelezűi legűnkűűbű... a nemzetek jűlétűének s virűgzatűnak állűspontjűt.” (i. h. 211.). A szűilűrd, objektűv kiűndulűponthoz azonban heves lendűletűű, fulminűns kijelentűések csatlakoznak.

„Az ő és új kornak minden nűpeinél – írűja –, hol a korlűtlan kűnyűrasűgű bilincűsei a polgűri szabadsűgűt vűgkűp el nem nyomtűk, s a kűlűn nűposztűlyokat egyforműn zűsűbbasztűo szolgálűsűgűba nem szűritűttűk, ... a tűrvűnyűhozűsűnak egyik legnevezetűesűbű fűladűsa volt a nűposztűlyok egyműs irűntűi polgűri viszonya... Hol e viszony a természetjog elűveire alapulvűn, a kűlűn osztűlyokban műltűnyos arűnyűssűgűt alkot, s nem fosztűja meg a sorstűl alacsonyűbb, alűrendelt állűsűba vetett azon jogaitűl, melyekkel mint embernek s mint polgűri kűzűűsűűgű állűtűo rűszűnek ereje s tehetűsűgei gyakorlatűban bírnia kell, ott bűnsűűgűl bűkűsűnek, erűűsűnek, virűgzűnűk talűlűjuk tűbűnyűre a kűztűrsűsűűgűt; ...ellenben a nűposztűlyi viszonyok jog-sűzerűűtűn, fonűk alakulűsa mint az orszűgűok veszűlyűs rűkfűnűje tűnik elő a nemzetek tűrtűkűnetűben.” (211–12.) Ilyen hangolűs után tűr rű, hogy jobbűgűsűgűnk – Kűlűműn kirűly enyűhűtűo rendelkezősűei nyoműn – utűűbű gyakrűn műlyen „műltűtan elnyoműst, jogűnak sokfűle meg-sűrűtűsűtűűt volt kűnyűtelen szűnvedni a jog és tűrvűnyű szűnűsűgűűben gűzűlűo nemesektűl”. (213.) Sűtűt szűűnűkkel festűi a Műtyűs utűni kűrt, midűn „a fűkteleűn dagűly és hatalombitorlűs szabadon és bűntetés fűlelme nélkül űzűe a vűdtelen jobbűgűgűl űnkűnyűe jűtűkűtűt”, e komor idűűk „fűkteleűn, egyforműn űnhaszonlűsűű”, „rablűsűba s visűzűlkűdűsűba merűűt” nemessűgűt, mely „hűtűrtűtan lűn kűvetelűseiben, kűműlletűlen fosztűogatűsűbűban, mitűl aztűn elmaradhatűtan volt a tulajdonűt vűdűni merűszűlűo ellen kegyetűlűsűge s durva megvűtetűsa az emberűsűgű észűrtűtűnek ollyanokban is, műkben a természet művetűlen gyermeke is tudott őrűzem”. (215, 219.) Műg rűkűtűűbű a paraszt-lűzadűsű megtorlűsűűnak jelleműse. „A karűzűűsűnak, kerűkűbűtűrűsűnek, tag-cűsonkűtűűsűnak alig szakadt vűge; s midűn ebben a fűgyverben állűo nemessűgű

elfáradott (!), a véritételek kezdék meg a hazafutottakon borzasztó működésüket; felüttették a legkegyetlenebb barbárság törvénykönyve.” „Olly nemében állapodának meg a büntetésnek, melly több mint embertelen, mellynek kannibáli kegyetlensége vért fagylal, szivet és észet (!) lázít az olvasóban.” (228–29.) De mindezt, folytatja némi ellenmondással, „ha egészen (!) ki nem menthető is, az emberi gyarlóság tekintetéből csekélyebb bűnrovattal bélyegzendő. A legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság az országgyűlésen, higgadt vérrel, huzamos tanácskozások közt követteték el.” a parasztság „megfosztaték minden statuspolgári jogtól, minden szabadságtól, urának tulajdonképeni *marhájává* (res) alacsonyítottván s barmával együtt annak földéhez bilincseltetvén”. „S a történet – vonja le az üresen kongó tanulságot – egyáltalában tanusítja, hogy... nincs dagályosabb önkény, mint melyet az elő jogos osztály bitorol az elnyomott fölött.” (230–31.)

Már az egykoruak között is akadt, aki kifogásolta ezt a tacitusi „sine ira et studio” elvével össze nem egyeztethető hangot. (Athenaeum 1839, 616.) Horváth válasza a legmélyebb ponton világít rá a történetíró feladatáról alkotott felfogására. „Hazánk java azt is megkívánja tőlünk, hogy „elődeinknek” az alkotmány körüli botlásaikat... egész fonákságukban s kártékonyságukban hű ecsettel rajzoljuk, intve óván... hasonló, a nemzet életére rontólag ható tévedésektől. S ha e tiszta szándék, e szent cél vezeti az író, ... csak kötelességét teljesíti; s ezt tevén, ki fogja őt igazságtalanságról vádolhatni..., ha talán némi szigorság s kíméletlenség vegyül is tiszta buzgalmába? Szent a hév, ha kissé kíméletlen is... A történetírásnak, hogy rendeltetésének megfeleljen... fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára, s innét mondani ki ítéleteit, innét adni irányt.” (Uo. 691.) „A történelem az élet tanítómestere” – ez a mélyen átértett meggyőződés formálja s színezi a fiatal Horváth Mihály írásait; történeti kutatásainak fő célja, hogy a mult példáján intse, buzdítsa, lelkesítse nemzetét. Hatása valóban rendkívüli volt (főleg hasonlóan színezett magyar történetével), időben s a közönség széles rétegét tekintve egyaránt, ami bizonyos foku szubjektivitás nélkül nem lett volna lehetséges. Horváth idézett műveit ugyanaz a lelkes, egyoldalú szemlélet töltötte el, amelyből pár év mulva Eötvös két nagyhatású iránygyéne, a „Falu jegyzője” s a „Magyarország 1514-ben” (a kérdésnek Horváthénál mindenesetre alaposabb történeti ismereteken nyugvó feldolgozása) fakadt, – érthető, ha a püspök-történetíró az elérzékenyülésig el volt tőlük ragadtatva. Fiatalkori oeuvre-jét Salamon Ferenc nem ok nélkül nevezte érzelmi históriának, mely telve van lelkesedéssel és ideális képzelődéssel. Valóban, Horváth a jelent formáló buzgalmában a maga „demokratiko-republikánus” meggyőződését vetítette vissza a multba, saját korának eszméit hirdette, s minthogy ezek megvalósításában látta a történet célját, letűnt korok állapota felett ez ideák szemszögéből mondott ítéletet.

MIK VOLTAKÉZEK AZ ESZMÉK? Miből adódott társadalmi vonatkozásban Horváth történet szemlélete? A népiség emlegetéséből arra lehetne következtetni, hogy résztvevő érdeklődése a parasztság iránt a „néplélek” romantikus ideájában gyökerezett. Közlebbi megtekintés azonban meggyőzhet arról, hogy a romantika mélyebb hatásáról Horváth esetében éppoly kevésbé lehet szó, mint parasztságtörténetünk egészére nézve. A felvilágosodás gondolathulláma e tágabb vonatkozásban is éppúgy zökkenő nélkül simul bele a liberalizmus eszmévilágába, mint ahogy Horváth Mihálynál a felvilágosodás természetjogi felfogásához a szabadság gondolat csatlakozik. Már a Dózsa-lázadás kitörése előtt azzal fenyegeti a bűnös urakat, hogy „a természeti jogok huzamos elnyomása nem

maradhat büntetlenül” (i. h. 213.), s aztán az 1514-i törvények fölött is erről az elvi alapról tör palcát. „S miképen áll az idézett törvényhatározat a természetjog törvényszéke előtt? Ez arra a *képtelenség* és *embertelenség* bélyegét nyomja egyszersmind, s gyalázatosabbat annál, mellyet az ó világ rabszolgaságának törvénye viselt homlokán.., Abban áll a magyar törvényhozás embertelen határozatának legnagyobb bűne, hogy *népközönséget* foszta meg minden jogaitól s azt ekképen megsemmisítette; mert jogtalanok, bár milly számmal legyenek, közönséget nem képezhetnek..., mert a nemzet egyik része vagy közönsége sem fosztható meg jogaitól a nélkül, hogy meg ne szűnjék a nemzet része, közönség *lenni.*” (231–32.) „Igen is, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi műveltség, az anyagi jólét gyarapodásának.” (233.) „Valóban súlyosan megtorlá magát a természetjog a nemzetben, melly azt döllyfében és vakságában megsértette, eltiprotta!... részint ónálomba merülve, részben a tespedő, de jogainak birtokában dagályos osztálytól eltiporva, tengett tudomány, ipar, erő nélkül, tehetetlenül.” (236.) De végre korunk „emberiségtől ihletett szelleme az apák bűneért eleget téve, elidegeníthetetlen természeti jogaival megvigasztalta, fölemelte s a nemzetnek visszaadta ezen, abból sokáig száműzött, csak teherviselésre kárhozottat, legszámosabb részét, a jobbágyságot”. (234.) Így terebélyesedik Horváth felfogásában a parasztnép elnyomott sorsa a nemzet tragédiájává s a természetjog örök axiomája megváltó liberalizmussá.

Ha kissé sokáig időztünk Horváth Mihály jobbágy-tanulmányainál, szolgáljon mentségükre, hogy bennük öltött először testet a liberalizmus nagyjövőjű történetiszemlélete. Mindvégig Horváth maradt ennek az iránynak legnagyobb hatású s tehetségű képviselője Magyarországon; felfogását két emberöltőn át számos historikusunk tette a magáévá, s ezzel parasztságtörténetírásunk első tulajdonképeni iskolájának lett megalapítójává. Nem lehet tagadni, hogy ez az irány nem annyira belső meggyőző erejének, mint inkább külső vonásoknak köszönhette hosszú életét s nagy vonzóerejét: a belőle sugárzó „szent hévnek”, annak, hogy a paraszt jósorsát nemzeti ideálokkal: az alkotmány szabadságával s a függetlenség dicső eszméjével kapcsolta egybe. De bármily idegen ma tőlünk ez a túláradó, lelkes történetfelfogás és előadás, nem ítélnéjük meg érte azokat, kik benne éltek a reformkor magával ragadó sodrában, s akik, a szabadságeszme bűvöletében, magasztos érzésektől csordultig telt szívvel s egy soha nem látott boldog kor hajnalának vakító fényétől káprázó szemmel néztek vissza a letűnt „sötét” századokra. Inkább abban rejlett a veszedelem, hogy ez az ideális hevület Horváth kisebb tehetségű és felkészültségű követőinél – kivált midőn már szűnőben van a liberális eszmény belső izzása – könnyen puszta külsőséggé, felszínes retorikává sekélyesedik.

Már a 40-es években, Horváth közvetlen követőinél több a lelkes pátosz, mint a kritikai érzék s a tudós elmélyedés. A gr. Batthyány Kázmér pályadíjával koszoruzott munkák (Robot és dzéma, 1845) szerzői közül az első díj nyertese, *Hetényi János*, ilyen akcentusokkal ad történeti visszapillantást. „Tudjuk, hogy ember és személyjogaink elvehetetlenek s el sem idősödhetők: és mégis a barbár sötét kor olly ellenséges lábbal taposta a földműveseket illetőleg ezen jogokat, olly találékony volt az úri, új meg új jogoknak karddal leigázott jobbágyainak nyakára tételében, hogy valóban csodálnunk kell, mikép aludhatott ki olly igen ezen kor emberei szívében az emberiség tisztelete és az emberiséget tápláló földművelés méltánylása.” (4.) A második díjat elnyert *Királyi Pál* még tovább megy „a sötét kor nyomorúságainak” (27.) megbélyegzésében.

Nem elég, hogy hiányolja a parasztok kifejejtését az Aranybullából (192.): „hej Uraim!” felkiáltással hajlandó kétségbevonni a jobbágság döntő részvételét az 1514-i felkelésben. (197–98.) Ezzel szemben – a törvényt szöveget félreértve – meghatóan ecseteli, hogy a dicső Nagy Lajos király mint szarítá fel a könnyeket, „mellyek négyszáz évig esözének”, s mint rendelt írt a vérző sebekre 1351-i törvényével; a nagy nemzet mikép ölelé ki a szolgaságból „csataedzte” karjával a parasztot, ki öröm és bámulat közt sóhajtott mélyet, nagyot. „Ekkor – szerinte – a parasztnak rabigáját töré szét e nemzet, melly nemcsak névre, de szívre, tette is folyvást nemes! (!) Most élvezé először emberi méltóságát, letérdelt és áldást imádkozott a dicső magyar nemességre!” (195–96.)

1848 UTÁN a liberalizmus politikai kudarca s a jobbágyfelszabadítás végrehajtása egyidőre útját vágta a parasztságtörténet ilyen buzdítószónokias hangú művelésének. A liberális irány kényszerű hallgatását csak a hatvanas évek felé töri meg néhány adatközlés: Szilágyi Sándoré a Péró (Új Magyar Múzeum 1859), Knauz Nándoré a Dózsa- (Magyar Sion 1863), a Kolozsvári Nagy Naptaré (1864, 1865) a Hóra-lázadásról; az utóbbinak forrásait gr. Kemény József tekintette át (Új Magyar Múzeum 1857), Wellmann János József, pedig Kovacsóczynek már említett cikkét fordította németre (Programm des Gymnasiums A. C. zu Hermannstadt 1864/65). A hatvanas évek derekán azután két nagyobb tanulmány látott napvilágot: *K. Papp Miklóse* (az 1735-iki zendülés története, 1865) s *id. gr. Teleki Domokosé* (A Hóra-támadás története, 1865), ugyanerről a tárgyról. Mindkettő a tényeket beszélteti, patetikus deklamálás alig színezi előadásukat; Teleki csak Hóráék „kebelrázó” kegyetlenkedéseinek leírásánál nem tudja teljesen magába fojtani megrendülését s borzadását. Noha elvi állásfoglalást egyikük sem ad, mindegyikük munkája pozitivistának mondható: nagy gonddal gyűjtögeti forrásait (ezek megrostálásához azonban jóval kisebb érzéket mutat), s nemcsak külön adattárat csatol a feldolgozáshoz, hanem a szöveget is minduntalan akták közlésével szakítja meg. Semmi kétség, ez az adatközlő szenvedély s a források betűjéhez való görcsös ragaszkodás alapján véve egészséges reakciója volt a liberalizmusnak magát hatásos szólamokban kiélő, egyoldalú történetírásával szemben. Csak az ilyen szorgalmas, önfeláldozó anyaggyűjtés mozdíthatta előre parasztságtörténelmünknek a feltárt adatok fogytával érzelmes frázisok kátyújába rekedt szekerét. De mintha ezzel ki is merült volna a pozitívizmus erőfeszítése; azzal már nem sokat gondolt, hogy a feltárt adatokat szervesen beépítse a történelem épületébe. Legképzettebb képviselői is gyakran beérték életösszefüggésükből esetlegesen kiragadott forrás-szövegeknek válogatás és rendszer nélkül való kritikái közzétételével, vagy egy apró részletnek adatközléssel vegyes, félig nyers feldolgozásával. Példa az előbbire *Frankl* (Fraknoi) *Vilmosnak* az 1514-i parasztháborúra (Századok 1872), *Szabó Károlynak* Dózsa György életére vonatkozó adatközlése (Századok 1876), az utóbbira *Ferenczi Zoltán* gondos és körültekintő tanulmánya Kossuth és Wesselényi állásfoglalásáról az úrbér ügyében (Századok 1902). Ritka az olyan kerek, átfogó feldolgozás, mint amilyen *Kálmán Miksa* alapos felkészültségű, talpraesett értekezése (A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514–1600, 1887) vagy *Békefi Remignek* anyagát szárazon rendszerező összeállítása (A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt, Értekezések a tört. tud. k. XIX. 1901).

A LIBERALIZMUS ÚJABB JELENTKEZÉSE

KÖZBEN AZONBAN, a kiegyezés óta, újra erőre kapott s ismét szót kért a liberális irány is, nem zavartatva magát a pozitivizmus józan próbálkozásaitól. Maga Horváth Mihály ugyan ekkorra már sokat engedett ifjonti hevéből, s nem is pazarolta többé erejét az immár megoldottnak vélt parasztkérdésre, de bőven akadt követője, aki a liberális eszméktől és jelszavaktól rabul ejtett közönség történeti érdeklődését kielégítse. A pozitivizmusnak úgyis megvolt az a baja, hogy száraz adatközléseivel s a szintézistől való idegenkedése folytán nem tudott szélesebb körökben érdeklődést kelteni. A lelkes előadás, a humánus s a fenkölt nemzeti eszmények sűrű hangoztatása mindig hatásosabb az exakt tudományosság-nál; s a liberális irány epigonjai nem haboztak ezt az előnyt magukévá tenni. Teleki pozitivistá Hóra-tanulmánya, mely magáévá tette az akkori közvélemény gyanuját II. József felkelés-pártoló szándékairól s nem titkolta felháborodását a lázadók embertelenségén, liberális oldalról már 1871-ben visszautasításra talált *Szilágyi Ferenc* kétségtelenül nagyobb felkészültségű és kritikai érzékű könyvében (A Hóra-világ Erdélyben). Szilágyi nem is tud méltatlanabb dolgot elképzelni annál, hogy valaki a népeit boldogító s a jobbagyságnak még nevét is eltörlő József császárt ilyen aljas gyanuba keverje.

A liberálizmus két eredendő hibája bosszulja meg magát az érdemes szerző könyvében: a forradalom mindenáron való dicsőítése s a társadalmi felszabadításnak a népi függetlenséggel való összekapcsolása. Ez vitte odáig, hogy Hóra személyét – „Vérpad és korona” színpadias fejezetcím alatt – és lázadásának nemzeti vonásait kellő alap nélkül kidomborítsa – lovat adva a román történetírás alá, mely nem is habozott megszámlálhatatlan tanulmányban a nemzeti felkelés fénykoszorújával elhomályosítani a barbár lázadók vadállati kegyetlenségét.

Hogy a liberális felfogás milyen messzire mehet rövidlító elfogultságában, arra keresve sem találunk jobb példát *K. Nagy Sándor* törvényszéki bíró könyvénél (A jobbagység története Magyarországon, 1891.). Szomorú eredményre jut, aki ezt az első átfogó magyarnyelvű jobbagyságtörténetet összehasonlítja Pfahler jó hét évtizeddel előbb megjelent munkájával. Pfahler a törvényeken kívül okleveleket is használt forrásul, sőt az egykorú német irodalomban sem volt járatlan; Nagy még a magyar szakmunkákat sem ismeri, azt hiszi, előtte senki sem tartotta méltónak a jobbagyot történetének megírására. A történeti módszeresség teljes hiányával írt műve – Horváth, Eötvös s néhány jogi munka idézésén kívül – alig áll egyébből törvényszövegek ösztövré vázára aggatott hangulatkeltő frázisok tömegénél; gyér mondanivalója szinte elvész a lapjairól únosúntalan felhangzó jobbagysóhajok, járomesikorgás, rabbilincs-esörgés között s az úri gyűlölet tengerében. „Nem túlozom – úgymond –, de nem is szépítem a megtörtént események borzalmait, melyeknek valóságában csak azért nem lehet kételkedni, mert a törvények betűi nem hazudhatnak” – ám a valóságban szívesen él szépirodalmi fordulatokkal is, hogy a gyászt és borzalmat annál feketébben rajzolhassa. Úgy véli, az utódok mesének fogják tartani ezt a történetet, azt, hogy „volt Magyarországon egy sötét világ, melyben az egyik ember dolgozott, a másik ember elszedte a munka gyümölcsseit” (V.) (Mintha bizony ennek 1848-cal vége szakadt volna!). A nemes ember típusát azokban látja, „kik egész életükben alig tettek egyebet, hosszasan felágazó család-fájuk árnyékában henyélve, annak messze kiterjedő ágait számlálgatták”. (42.) S ezalatt „hiában csurgott” a jobbagy „nap barnította arczárói egész napon keresztül a véres verejték”. (60.) „Látta, hogy az úrfi mint csapkodja sulytó korbácsával az ő erőtlenes fiát, irigylélvén annak telt orcáit (vajjon a nyomorúságtól voltak teltek?!) és izmos termetét, s az mily meghunyászkodva türi a fájó ütéseket, melyeknek helyén előserkendezik a szép piros vér. Látta, hogy a földes úr éretlen

fia mint igyekszik behálózni az ő leányát, hogy elrabolja ennek ártatlanságát” (61.) – fakad ki szörnyülködve, természetesen forrásidézetek nélkül. Az 1514-i lázadásba szerinte az kergette a jobbágyságot, „hogy üdvösségért, hazájáért még csak (!) meghalni sem engedik” (63.); a véres események leírását pedig ezzel végzi: „Oh, rémitő képek ezek! Borítsuk reájuk a feledés fátyolát!” (65.) (Joggal kérdezhetnők e historikushoz nem illő felkiáltás hallatára: akkor hát miért idézte fel e képeket?) Az 1514-i törvény, mely szerinte a gyalázat koronáját tette fel a szegényoszlopra (67.) s a melyet II. Ulászló „reszkette” írt alá (68.), „irtózáttal rázza meg egész valónkat és oly gyalázatos szegénybélyeget süt az akkori törvényalkotókra, melynek szennyét századok hosszú sora sem fogja lemosni, mind addig, míg csak a meghamisítatlan történet fenmarad”. (71.) „Szentésíteni az öldöklést, a tömeges legyilkolást!” (72.) – kiált fel patetikusan, de kellő alap nélkül. „Borzasztó törvény! Barommá tenni az embert és utódait!” „Nemtelen szenvedélyeik által elragadtatva, maguk kívánták gyalázatuknak ily megörökítését.” (73.) Ahhoz a rendelkezéshez, hogy ha a jobbágy lány más földesúr jobbágyához megy feleségül, *félnőt* fiának vissza kell térni az első földesúr népe közé, ezt a megjegyzést fűzi: „Tehát szentesített törvény tépte le a jobbágyfiút édesanyja kebeléről s rabolta el a gyermekét anyjától. Mily szívtelen kegyetlenség. A szerencsétlen jobbágyanyának nem volt szabad szeretni gyermekét...” (74.) „Gyalázatot gyalázatra halmozott ez országgnyülés a szegény jobbágy irányában, lelkét és szellemét akarta bélyegezni s eltörpíteni” (74.) – vonja le a konkluziót. „E törvényeken csak a vad népekhez illő felfogás és eszme vonul végig.” (77.) Annál hangzatosabb ditirambusokkal ünnepli 1848. április 11-ét: „Ezen nap űzte el végkép az 1514-i év rettenetes borzalmait – ekkor engesztelték ki egészen az ősök által megsértett emberi jog szellemét.” (157.) „Az 1848-iki törvények mintegy tizenkét millió rabszolgát szabadítottak fel a nehéz lánczok kötelékéből, felemelték az emberek sorába,... tulajdont adtak azoknak, kiknek eddig nem volt egyebük elcsigázott testüknél, s azzal sem rendelkezhetek szabadon” (159–60.) – állítja könnyedén, holott előzőleg nem mulasztotta el 1547-tel kezdődőleg a jobbágysors javulását regisztrálni, különösen kiemelve az örökváltság jelentőségét.

Az idézeteket még folytathatnók, de ennyiből is bőven kitűnik: a liberális történetírásnak ez a szélső terméke – egy bíró munkája! – teljes részrehajlásával és frázisteli kritikátlanságával iskolapéldája annak: hogyan nem szabad történelmet írni. Talán nem szükséges hangsúlyoztatnunk: eszünkbe sem jut kétségbevonni, hogy bár helyenkint és koronkint változó mértékben, de sokszor igazán sanyarú helyzetben élt a magyar jobbágy; sőt történetírói kötelességnek valljuk minden adat felsorakoztatását, mely ezt *bizonyítja*. Az olyan eszközök azonban, amilyenekkel K. Nagy Sándor él, groteszk túlzásokkal inkább arra alkalmasak, hogy a közölt *tények* valóságában is megingassák a hitet s a történetírást diszkreditálják. Tagadhatatlan, hogy a szabadságeszme nagy népszerűsége komoly veszedelmet rejtett magában: néhány közkeletű liberális frázist elsajátítva, autodidakták, sőt avatatlank is, a sikernek nem minden reménye nélkül, történetírói pózban tetszelegtek – újabb kárára történeti közvéleményünknek. Jellemző azonban a szabadsággondolat mély és tartós hatására, hogy a liberális tendencia még a századfordulón is nemcsak megvan, hanem a fiatal nemzedék munkáiba, komoly igyekezetű disszertációkba is beférkőzik. *Nagy Benjámint* pl. (A magyarországi jobbágy állapota Róbert Károlytól 1514-ig, 1896), K. Nagy Sándorhoz hasonlóan, hangsúlyozza a kötelező objektivitást, s hogy az igazi kritikus történetírót nem vezetheti az elnyomott „osztályok” iránti részvét, – mégsem habozik haladásként elkönyvelni, hogy „újabb írónk... rámutatnak a földműves rozzant kunyhójára, rá a paraszt testét is alig fedő rongyokra” (3.) – mint ahogy, természetesen bizonyító adatok nélkül, maga is emleget effélet (55.), sőt „megvetett,

„büdös parasztot” (50.) is. Nem veszi azonban észre, hogy a „rongyokkal” ellentétben állanak a díszes ruha viselését tiltó XVII. századi rendelkezések, melyeket a legnagyobb nyugalommal idéz a „históriai útonmódon szerzett jogaikkal” rutul visszaélő (35.) földesurak középkori megvető viselkedésének jellemzésére. (50.) Liberális buzgalmában odáig megy, hogy szerzetes létére nem áttal „telhetetlen papzsákról”, „zsákmány után áhítózó praelatusról” beszélni. (33.) Egyedül a tized keletkezéséről illetőleg próbál behelyezkedni a középkori társadalmi felfogásba (nagy szó egy hívő liberális részéről!); de ez sem másíthat szilárd meggyőződésén, hogy a papi dézsma „tönkretette... népünket anyagilag, sőt megrongálta erkölcsileg, számos keresztényellenes dologra vitte”. (32.)

Jellemző a liberalizmus csábító vonzására, magával ragadó lendületére, hogy igazán komoly, érdemes kutatók sem menekedhettek szemléletének színező hatásától. *Gombos Ferenc Albin*, az 1437-i erdélyi parasztlázadás történetírója, körültekintő gonddal és alapossággal írt fiatalkori művében (Az 1437. évi parasztlázadás története, 1898) sajátgósan vegyít odavetett szövegeket a módszeres, precíz előadásba. Beszél a határtalan gögös, durván erőszakos, kapzsi és kizsákmányoló földesurakról, akik „vérig sanyargatták”, „lopták, csalták a szegény jobbágyságot” (18, 22, 23, 122.), Lépes püspökről, ki „még szorosabbra vonja a jobbági bilincseket” (71.), a „rabszolgahajcsár-lelkű” dézsma-biztosokról, kik „készek voltak utolsó falat kenyerétől is megfosztani a nyomorgó jobbágyot” (32.) – „vérrel táplálkozó előjogokról” (97.) és „elnyomott, kizsárolt földművelő osztályról”. (27.) Mindez még csak a tények egyoldalú színezése; az interdictum következményének ábrázolása (35.) azonban nem egyéb az olvasó érzelmeire appelláló költeménynél.

(Befejező közlemény a következő számban.)

WELLMANN IMRE